

Dialekten i Gammalsvenskby

– att göra den negligerade rösten hörd. Ordbildning i dialekten (del 4)

I föregående nummer av "Sverigekontakt" berättade jag om substantivs ordböjning i dialekten. I det här numret ska jag lämna ordböjningen för en stund och berätta om ordbildningen. Det är också nödvändigt för en ytterligare beskrivning av ordböjningen som fortsätter att beskrivas i följande nummer av tidningen.

Överblick över ordbildningen

Det mest frekventa sättet att bilda nya ord i dialekten är **sammansättning**, när ett nytt ord bildas av två (eller fler) andra ord som redan finns i språket. Elementen som ingår i ett sammansatt ord kallas **sammansättningsled**. Jag skiljer dem med ett streck. Sammansättningen är också den vanligaste typen av ordbildning i standardsvenskan. Om vi tittar i Svenska Akademiens ordbok ska vi se att hos många uppslagsord finns långa listor av sammansättningar efter det enkla ordet »enkel» betyder icke-sammansatt här). Till exempel nedanför basordet *fjäril* hittar man *fjärilsart*, *fjärilsblomma*, *fjärilsblomstrig* m.m. Och när man bläddrar genom Svenska Akademiens ordlista, ser man att de flesta ord där är sammansatta. I dialekten har sammansatta ord några fonetiska egenskaper, nämligen två betoningar och förkortning av vokalen i första sammansättningsledet (om den är lång). Huvudbetoningen faller vanligen på den första stavelsen av första sammansättningsledet, det andra sammansättningsledet har bibetoning. Så här uttalas de flesta sammansatta ord, t.ex. *bär-futatär* 'barfota', *blum-hatt* 'solros', *gamal-fär* 'mor- eller farfar', *grann-fär* 'manlig granne', *grann-müär* 'kvinnlig granne', *bott-müllkna* 'bortmurknad', *fast-früsndär* 'fastfrusen', *upp-torrkast* 'upptorkad' (av torrkas upp) och många andra. När det gäller förkortningen av vokalen, jämför *bön* 'barn' och *bon-vaftask* 'barnvakterska', *brē* 'bröd' och *bre-disk* 'större tallrik för bröd', *köl* 'kål' och *kol-gōd* 'flodäng vid Dnjepr' (där kål växte). Båda dessa regelbundenheter, dvs. två betoningar och förkortningen, är inte särskilt strikta, och det finns ganska många undantag och säregenheter.

Ett annat sätt att bilda nya ord är att lägga till vissa element till stammen. De mest frekventa av dessa element kallas **prefix** (till vänster om stammen) och **suffix** (till höger). I denna artikel ska jag berätta om suffix hos substantiv. De flesta suffix förekommer just i substantiv och är mycket få hos andra ordklasser. Emellertid, hos adjektiv finns åtminstone ett suffix som förekommer i ganska många ord. Det är suf-

fixet *-at-*, som ofta motsvarar svenskans *-ig*: *bakkatär* 'backig', *blummatär* 'blommig', *bläsjatär* 'flintskallig' (av *bläse* 'panna'), *bällatär* 'med stor mage' (och *bällat* 'gravid'), *böjmatär* 'grumlig', *daggatär* 'daggig', *dömbatär* 'dammig' och tiotals andra exempel. Det finns även ett sådant adjektiv avlett av ett slaviskt låneord: *usjatär* 'som har mustasch' av ry. *use* 'mustasch', fast detta är ett enstaka exempel (till skillnad från sammansättningar, där slaviska element gärna används).

Naturligtvis är inte alla suffix lika frekventa. Om ett suffix förekommer i ett tämligen stort antal exempel kallas det **produktivt**. Det mest produktiva substantivistiska suffixet i dialekten är *-ar* i sådana ord som *kērar*, mjölkår (det motsvarar sv. *-are*; se nedan). Å andra sidan, finns det suffix som förekommer endast i ett par ord, t.ex. *-est*. Det är också viktigt att lätt kunna ange ett basord för en suffixavledning. Det måste finnas i det nutida språket. I sådana fall som t.ex. *kērar* är det verbstammen *kēr*. Om det inte går att ange ett basord för ett avlett ord (därför att det inte fanns i språket överhuvudtaget eller har gått ur bruk) kan man strängt taget inte tala om suffix. Till exempel, finns det inte basord för *sumar* 'sömmar' eller *käljij* 'kvinna'. Sumar är självt ett basord, där elementet *-ar* inte är suffix utan hör till roten, till skillnad från *kērar*. Emellertid är en gräns inte alltid helt skarp, då till exempel basordet av en ren tillfällighet

inte har förekommit i intervjuerna.

Här nedan ger jag en förteckning över substantiviska suffix grupperade efter deras generella betydelser och anför exempel. De här listorna av exempel är inte uttömmande, fast jag försöker ange ganska många exempel därför att exempel och det faktiska materialet är i slutändan det viktigaste som finns i en språkbeskrivning.

Suffix för personbeteckningar och nomina agentis

Suffixet *-ar*

Det enda produktiva suffixet för personer i dialekten är *-ar*. Många av de här substantiven betecknar de som utför en viss aktion, det finns en speciell latinsk term för sådana, *nomina agentis*, i singular nomen *agentis*, dvs. 'görarens namn'. Här listar jag de flesta substantiv med suffixet *-ar* som har förekommit i mina intervjuer och anger basordet om det är känt. Alla substantiv med *-ar* är maskulina, den feminina motsvarigheten är *-ask*.

Substantiv avledda av verb: *arbetar* 'arbetare' (*arbet* 'arbeta'), *biggar* 'byggare' (*bigge* 'bygga'), *blū-sjūar* »blod-sugare», dvs. 'blodigel' (*sjū* 'suga'), *bokar* 'bagare' (*boka* 'baka'), *būtar* 'botare, läkare' (*būt* 'bota, läka'; orden *doftor* och *doftosk* används också), *drikkjar* eller *drikkar* 'drinkare, alkoholist' (*drikk* 'dricka'; andra orden för 'alkoholist' är *drikks-hund*, *drikks-bita* — maskulint, *drikks-bitt* —

feminint), *fiskjar* 'fiskare' (*fiske* 'fiska'), *fjün-spälär* 'fiol-spelare, violinist' (*späl* 'spela'), *friär* 'friare' (*fri* 'fria'), *ill-gärrar* 'illagörare, huligan' (*gärra* 'göra'), *kërar* 'körare' (*kër* 'åka, köra'), *hör-klippär* 'frisör' (*klipp* 'klippa'), *kükar* 'kokare' (*kük* 'koka'), *lärrar* 'lärare' (*lärr* 'lära'), *mölar* 'mjölnare' (*möla* 'mala'), *mölkär* 'mjölkare' (*mölk* 'mjölka'), *narr-gärrar* 'gyckelmakare', *post-bärrar* 'brevbärrare' (bära), *rïär* 'ryttare' (*rï* 'rida'), *sjöljär* 'säljare' (*sjöle* 'sälja'), *skjütär* 'skytt' (*skjüt* 'skjuta'), *skrivär* 'skrivare' (*skriv* 'skriva'), *slöar* 'gräsklippare' (*slö* 'slå'), *spinnär* 'vävare' (*spinn* 'väva'), *söumar* 'skräddare' (*söüm* 'sy'), *täk-täckjär* 'takläggare' (*täkke* 'täcka'), *tjënär* 'hyrd arbetare' (*tjën* 'tjäna'), *trikkjär* 'tryckare' (motsvarande verbet har inte förekommit), *triskjär* 'tröskare' (*triske* 'tröska'), *vaftar* 'vakt' (vaft 'vakta'), *vallar* 'herde' (*vall* 'valla'). Hit också hör beteckningarna för livlösa föremål: *rukk-spinnär* 'spinnrock', *sïlar* 'durkslag' (sül 'sila').

Som man kan se, är de flesta ord med suffixet *-ar* avledda av verb. Med substantiv är förknippade följande avledningar: *klukkär* 'klockare' (*klukk* 'klocka'), *ljüdar* 'skvallerbytta' (*ljüd* 'lögn, skvaller'), *mürrar* 'murare' (*mür* 'mur'), *sindär* 'syndare' (*sind* 'synd'; det motsvarande verbet har inte förekommit). Hit kanske också hör *hakk-spikkär* 'hackspett' (jämt *hakk-spikk*, jfr. *spikk* 'spik'). Av räkneordet *tï* 'tio' är avlett *tïär* 'tia'.

Substantiven med *-ar* bildar en särskild böjningstyp, m. II.2, och har följande former: *bokär*, bestämd sg. *bokan*, plural *bokarär*, bestämd pl. *bokare* eller *bokana*; *biggjar*, bestämd sg. *biggan*, plural *biggar* eller *biggarär*, bestämd pl. *biggjare* eller *biggjarena*.

Det förekommer ganska många maskulina substantiv som slutar på *-ar* och hör till samma böjningstyp, men hos dem är *-ar* inte suffix i nutida dialekten utan hör till roten. Skillnaden mellan suffixala och icke-suffixala ord är att det i första fallet är lätt att se basordet. I det andra fallet har ett sådant ord antingen aldrig funnits överhuvudtaget (det går inte att säga »det här ordet är avlett av...»), eller är mycket avlägset och kräver speciell undersökning, eller är ett låneord. Exemplet på icke-suffixala ord av olika slag är *ankär* 'ankare', *bastar* 'jordstycke där meloner eller vattenmeloner växer' (ett slaviskt låneord), *färminnar* 'förmyndare' (ett standardsvenskt låneord), *homär* 'hammare', *komär* 'rum', *källär* 'källare', *midder* 'lunch', *monnar* 'morgon', *obbar* 'abborre', *pipär* 'peppar', *spikär* 'skaffer; skjul där man bevarade halm' (ett medellågtyskt lånord), *sumär* 'sommar', *töumar* 'tömmar'.

Suffixet *-ask*

Detta är en feminin motsvarighet till *-ar*. Substantiv med det här suffixet är inte talrika. Här är en nästan uttömmande lista: *blü-sjüask* 'blodigel' (jämför *blü-sjüar* ovan), *bokjask* eller *bokask* 'bagerska', *bon-vaftask*

'barnsköterska', *bütask* 'läkerska', *dägg-jask* 'amma' (*dägge* 'ge di'), *gräss-sprintask* 'gräshoppare' (*sprint* 'hoppa'), *kutt-läggask* 'spågumma' (*kutt* 'kort' + *lägge* 'lägga'), *kük-jask* eller *kükask* 'kokerska', *ljüask* 'ljugerska, skvallerbytta' (*ljü* 'ljuga'), *lärrask* 'lärarinna', *mölkjask* och *mölkask* 'mjölkerska', *sjöljask* 'säljerska', *spinnask* 'väverska', *svin-stüllask* 'kvinna som jobbar med grisodling' (*still* 'mata'), *söümask* 'skrädderska', *tjënask* 'tjänarinna', *vaftask* 'kvinninglig vakt'. Av substantiv är avledda *doftosk* 'kvinninglig läkare' (jfr. *doftor*), *drängjask* 'tjänarinna' (*dräng* eller *dräng* 'stalldräng').

Substantiv med det här suffixet böjs så här: *kükask*, bestämd singular *kükaske*, plural *kükaskar*, bestämd plural *kükaskena* eller *kükaskana*.

Det bör också anmärkas att dialekten nästan saknar det suffix som motsvarar sv. *-inna*, ty. *-in* i beteckningar på kvinnor. Det enda kända är *jüden* (best. sg. *jüdena*, pl. *jüdenar*; best. pl. *jüdena*) 'judinna', till *jüd* 'jude'. Men det kan snarare vara ett tyskt låneord.

Suffixet *-ij*

Suffixen *-ij* och *-lij* i maskulina personbeteckningar har förekommit bara i två substantiv: *armlij* 'stackare, föräldrarlost barn' (till *armär* 'fattig; mager') och *släftij* 'släkting' (till *släft* 'släkt'). I andra substantiv med *-ij* är det inte suffix från synkronisk synpunkt därför att förbindelsen med det primära ordet är förlopad i den nutida dialekten. Sådana exempel är *gädij* 'geting', *hunjij* 'honung', *kiklij* 'kyckling', *krimplij* 'krympling', *kunij* 'kung', *mäxljij* 'smittkoppor', *spärij* 'örn', *tfinnij* eller *finnij* 'tinning', *tumljij* 'tumme', *täkljij* 'sparv', *väljij* 'soppa'. Alla de här substantiven böjs enligt typ I.1: *kiklijen*, *kiklijär*, *kiklijä*. Det enda feminina substantivet här är *käljij* 'kvinna' (inte nödvändigtvis »kärning»); bestämd sg. *käljije*, pl. *käljijär*, bestämd pl. *käljijana* eller *käljijena*.

Suffix av substantiv med abstrakt betydelse

Suffixet *-häit*

Det bildar feminina substantiv och är fullt levande. Följande ord är avledda av adjektiv: *arghäit* 'arghet, ilska' (*argär* 'arg'), *blöüt-häit* 'mjukhet' (*blöütär* 'mjuk; blöt'), *djüphäit* 'djuphet' (*djüpä* 'djup'), *dumhäit* 'dumhet' (*dummär* 'dum'), *falskhäit* 'fiendskap' (*falskär* 'ond'), *fikhäit* 'snabbhet' (*fiksär* 'snabb'), *fäit-häit* 'fetma' (*fäitär* 'fet'), *gamalhäit* 'älderdom' (*gamlan* 'gammal'), *gühäit* 'godhet' (*güär*, förekommer bara i betydelsen 'smaklig'), *hödhäit* 'hårdhet' (*hödhär* 'hård'), *höühäit* 'höjd' (*höüär* 'hög'), *köldhäit* 'köld' (*köldär* 'kall'; substantivet *kjöd* används också), *löhäit* 'längd' (*löhär* 'lång'), *märkhäit* 'mörkhet' (*märkär* 'mörk'), *nihäit* 'nyhet' (*nüär* 'ny'), *röhäit* 'rähet' (*röär* 'rä'), *räddhäit* 'skräck' (*räd-*

där 'rädd, skrämnd'), *räinhäit* 'renhet' (*räindär* 'ren'), *starkhäit* 'hälsa' (*starkär* 'stark, frisk'), *träüthäit* 'trötthet' (*träütär* 'trött'), *vöthäit* 'väthet' (*vötär* 'våt'). Den adjektiviska stammen *ävig-* i *ävikhäit* 'evighet' är ett standardsvenskt lån där för att suffixet *-ig* hos adjektiv aldrig används i dialekten.

Av substantivet *bön* 'barn' är *bönhäit* 'barndom' avlett, men den mer brukliga beteckningen för barndom är *bön-ti*, bokstavligen 'barn-tid'. Med verbet *ljü* 'ljuga' är *ljühäit* 'skvaller' förknippat. Vid sidan av *djüphäit*, *höühäit*, *löhäit* säger man också *djüpläik*, *höüläik* och *löhäik* (se nedan).

Substantiv med *-häit* har ändelsen *-e* i bestämd singular: *arghäite*. I plural används de inte, med bara ett undantag — *dumhäitär* 'dumheter'. Substantiv 'skräck' och 'längd' i intervjuer med Lidia Utas, den mycket kunniga talaren, har förekommit i bestämd singular med den maskulina ändelsen *-n*: *räddhäitn* och *löhäitn*, förmodligen på grund av inflytande av abstrakta substantiv med suffixet *-läik* som är maskulina.

Suffixet *-läik*

Det här suffixet bildar maskulina substantiv och, såvitt man kan döma av det föreliggande materialet, är mindre brukligt än *-häit*. Av adjektiv är följande ord avledda: *bräiläik* 'bredd' (*bräiär* 'bred'), *djüpläik*, *höüläik*, *löhäik*, *tjockläik* 'tjocklek' (tjockär 'tjock'). Med *vädär* 'vind' (inte 'väder'!) är *vädärläik* 'väder, väderlek' förbundet.

Substantiv med *-läik* hör till böjningstyp m. I.1 och har ändelsen *-en* i bestämd singular. I plural har de inte förekommit.

Suffixet *-ij*

Abstrakta substantiv med *-ij* är feminina. Av verb är följande ord avledda: *darrnij* 'feber, febersjukdom' (*darr* 'darra'), *grävniij* eller *begrävniij* (gräv 'gräva'). Av ett adjektiv är bara *sannij* 'sanning' avlett. Det primära adjektivet har förekommit endast i neutrum: sannt 'sant'. Basorden för *dimlij* 'dimma', *jüd-bävniij* 'jordbävning' har inte förekommit.

Femina substantiv på *-ij* har *-e* i bestämd singular. Pluralformen används inte.

Suffixet *-est*

Det har förekommit i två beteckningar på ämnen: *smärest* 'salva' (till *smäre* 'smörja'), *stirkest* 'stärkelse' (*stirke* 'stärka'), och i ett abstrakt substantiv: *argest* 'ilska'. De hör till neutralt genus.

Verbalsubstantiv på *-and-* och presens particip

I mina intervjuer förekommer substantiv på *-and-* bara i formen som slutar på *-e*, vilken förmodligen kan förklaras som bestämd form av neutrum singular (jäm-

för *bōn* 'barn' – *bōne* 'barnet', *lōmb* 'lamm' – *lōmbe* 'lammet'). De är inte särskilt talrika och används nästan uteslutande efter prepositioner:

Ve komm häim fron spatsande 'Vi kom hem från promenaden' (*spats* 'promenera');
Tom sall skokken po vallande 'De driver boskapen till att valla';

Ja vär po fisk-mäit(j)ande 'Jag var ute och fiskade' (*mäitje* eller *mäite* 'meta');

Ve vär po fiskjande egōr 'Vi var ute och fiskade igår' (*fiske* 'fiska');

Ja var po trōskakvāits-stuplande 'Jag var ute och samlade rester efter att ha skördat majs' (*stupl* 'samla rester efter skörden');

Tom jära po katjift-grāvande 'De var ute och grävde potatis';

Pikana bār ō po dansande 'Tjejerna bar av till att dansa';

Hon hāv än būld bait fārklānde 'Hon hade en böld efter förkylningen' (*fārkl* se 'förkyla sig');

Fī nū e livande, a ko kann-de gāra? bokstavligen 'Fick i levandet, men vad kan du göra?', dvs. 'Jag fick mycket att gå igenom i livet...';

Bōna gī po läikande 'Barnen har gått att leka' (*läike* 'leka');

Ja vär po bott-gōande 'Jag var ute och gick', 'Jag var borta';

Ja vär ūte bannja-gōande 'Jag gick till bastun';

Ve vär po frisstiks-jātande 'Vi höll på och åt frukost' (*jāta* 'äta');

Tom blāi fādes me sē-slōande 'De är klara med att slå såd'.

Det ända substantivet på *-and(e)* som inte har förekommit efter en preposition är *levand* 'levande, liv', t.ex. *Lūstet levand hā-ŋ* 'Han har lustigt liv', *Sliift levand vär-e* 'Sådant var livet', *Ve hāv svott levand* 'Vi hade svårt liv'; *Ve hāv änt ija bra levand, fī gāra gūrm krīe, fī leva ive-e* 'Vi hade inget bra liv, fick gå genom kriget, fick leva över det'.

Substantiv på *-and(e)* sammanfaller i sitt utseende med presensparticip. När det gäller det här participet, är dess förekomst i intervjuer ganska sällsynt och är begränsad till bara två fall: efter motionsverb (*kuma* 'komma', bära *ō* 'bära av') och efter verbet *blī* 'bli'.¹ Exempel:

Flōürak kumār flūitande (också *kumār rokandē*) *po Nēpār* 'Grenar och träden kommer flytande på Dnjepr'. Man kan också säga *Flōürak flūitār po Nēpār* '... flyter på Dnjepr' (det händer på våren när vattnet är högt i floden).

Vatne komm tjōl o drāmft ō hūsnaŋ ūte bīn, vatne blāi stōande ūte hūsna 'Vattnet kom till och dränkte hus i byn, vattnet blev stående uti husen'.

Presensparticip som attribut (dvs. framför substantiv) används ännu mer sällan. Det enda exempel som kommer snabbt till minnet är *kūkande vatn*.

Vid sidan av substantiv på *-ande* kan

man använda presens eller preteritum av verbet 'vara' + infinitiv med partikeln *de* (som i dialekten motsvarar svenskans *att*): *Ja var de stupl trōskakvāit* 'Ja höll på med att samla rester av majs efter skörden';

Tom jära de grāv katjiftla 'De håller på att gräva potatis';

Ja vär de sammōl hūp katjiftla, bait he som dom grāva ūt 'Jag höll på att samla ihop potatisen efter det att de grävde ut';

Ve var de napp gūar 'Vi var ute och plockade svamp';

Hegōr vär ve de mäitje fisk 'Igår var vi ute och metade fisk';

Ja vär de strike näst dūtra 'Jag var ute och strök tvätten hos min dotter';

Han var de frī-on 'Han gick att fria henne'.

Konstruktionen 'vara' + infinitiv finns inte i standardsvenskan men är mycket bruklig i t.ex. isländska: *Ég var að borða þegar þú kom* 'Jag höll på att äta när du kom', *Við erum að fara* 'Vi ska fara', *Ég var einmitt að fá bréf að heiman* 'Jag har just fått ett brev hemifrån'.

Andra suffix

I den nutida dialekten kan man räkna suffixelementet *-uy* i beteckningar på unga djur (jfr. svenskans *-unge*): *bjūmuy* 'björnung' (*bjūn* 'björn'), *bonuy* 'ungt djur' (*bōn* 'barn'), *fūluy* 'ung fågel' (*fūl* 'fågel'), *grīsuy* 'gris', *gūtuy* 'killing' (*gūt* 'get'), *hundauy* 'hundvalp', *kattuy* 'kattunge', *patūy* 'ankunge' (*pat* 'anka', ett estniskt låneord), *skratūy* 'elakt barn' (*skratt* 'djävul'), *tāklijūy* 'sparvunge' (*tāklij* 'sparv'), *varguy* 'vargunge'. De här orden är ursprungligen sammansatta (som i svenskan) men i dialekten förlorar de fonetiska egenskaper av

sammansättningar, d.v.s. har ingen bibetonning på det andra sammansättningsledet *-uy* och förkortar inte den långa vokalen i första ledet (förutom *bonuy*).

Substantiv på *-uy* böjs efter typen m.

I.1: *kattuy, kattujen, kattujar, kattuja* (ändelsen *-ana* i bestämd plural är inte bruklig efter den nasala konsonanten *ŋ*).

Suffixen *-dūm* och *-skap* har förekommit endast i *trūlldūm* m. 'trolldom' (*trūll* 'trollkarl; trollgumma') och *ilskap* n. 'skada'.

Anmärkning om stavningen

Det finns ingen etablerad stavning för dialekten. Alla forskare som skrev om den och anförde exempel använde sina egna stavningssystem. Jag har förklarat mina stavningsprinciper i detalj i »Sverigekontakt», N° 1 (2018). Bokstäverna *ā, ē, ī, ō, ū, ā, ō, ū* betecknar långa vokaler; *ā* uttalas på samma sätt som svenskt *a* i hand (men är långt); *ō* och *o* uttalas alltid som *å* i år, fätt; *ū* och *u* som *o* i bo, bost; med *ū* och *ü* betecknas vokaler som uttalas som *u* i hus, hund, fast den korta *u*-vokalen i dialekten är öppnare och uttalas med framskjutna läppar. Med *d, t, n* betecknas samma ljud som svenska *rd, rt, rn*; *ŝ* betecknar en konsonant som liknar tyskt *sch* i *Fisch*; *l* är »tjockt» *l* (tungspetsen viks högt till gommen, sedan sänks den ner snabbt och vidrör alveolerna en gång); *ŋ* uttalas som *ng* i sång; *x* uttalas som tysk *ach-Laut*; *p, t, k* är oaspirerade; *g, ŝ, tʃ* uttalas alltid som *g + j, s + j, t + j* och aldrig som i standardspråket. Det finns ingen tonaccent i dialekten; med ' betecknas frasbetoning.

Text: Alexander Mankov
Sverigekontakt; Göteborgs universitet

¹ Jämför i svenskan Boken blev liggande; Han kom springande, i engelskan He came running, osv.